

Coornherts huwelijk. Een bijdrage tot zijn biografie

H. F. K. VAN NIEROP

In 1990 werd het vierhonderdste sterfjaar van Coornhert herdacht. In publikaties, tentoonstellingen en bijeenkomsten werd op ruime schaal aandacht besteed aan zijn activiteiten als dichter en toneelschrijver, vormgever van de Nederlandse taal, beeldend kunstenaar, hervormer van het strafrecht, theoloog en voorstander van godsdienstige verdraagzaamheid ¹. Met deze bijdrage over Coornherts huwelijk wil ik niet de indruk wekken dat Coornhert ook nog eens geëerd moet worden als echtgenoot, als minnaar, of als huisvader. In zekere zin is het tegendeel het geval. In de verschillende herdenkingsactiviteiten werd Coornhert vooral gepresenteerd als een voorloper, als iemand die ons ook nu nog iets te zeggen heeft. Het gevaar dreigt dat men daardoor uit het oog verliest dat Coornhert ook een produkt van zijn tijd was. Zijn leven en werken kunnen slechts begrepen worden tegen de achtergrond van praktijken en denkbeelden die in zijn tijd aanvaardbaar werden geacht. Door Coornherts huwelijk in zijn maatschappelijke context te beschouwen, hoop ik zowel licht te werpen op zijn biografie, als op het huwelijk als maatschappelijk verschijnsel in de vroege nieuwe tijd.

Dirk Volkertsz. Coornhert werd geboren in 1522 als de zoon van een vermogend Amsterdams ondernemer in een gezin met vijf kinderen ². Hij was waarschijnlijk bestemd voor de handel. Op zestienjarige leeftijd maakte hij een zeereis naar Spanje en Portugal, een gebruikelijke leerschool voor koopmanskinderen ³. Kort na zijn terugkeer, in 1539, trouwde hij de Haarlemse Neeltje Simonsdochter. Haar zuster Anna genoot een zekere notoriteit als de bijzit van de machtige edelman Reinoud van Brederode. Het huwelijk was om ten minste drie redenen opmerkelijk. In de eerste plaats was Coornhert pas zeventien jaar oud toen hij trouwde; vervolgens was zijn bruid twaalf jaar ouder; en ten slotte stamde Neeltje uit een onbemiddelde familie. Dirks moeder — zijn vader was al eerder overleden — verzette zich tegen de voorgenomen verbintenis en Coornhert werd op grond van een bepaling in zijn vaders testament onterfd. Zijn huwelijk leidde er bovendien toe dat hij enige tijd met zijn moeder gebrouilleerd was. Omdat hij zijn erfdeel verspeeld had, moest hij zelf in zijn levensonderhoud voorzien. Hij aanvaardde een betrekking bij zijn 'zwager' Bredero-

1 Zie bijvoorbeeld H. Bongers, e. a., ed., *Dirck Volckertszoon Coornhert. Dwars maar recht* (Zutphen, 1989).

2 De meest gezaghebbende biografie is H. Bongers, *Leven en werk van D. V. Coornhert* (Amsterdam, 1978). Vergelijk ook *Idem, Dirck Volckertszoon Coornhert. Studie over een nuchter en vroom Nederlander* (Lochem, 1941); O. Rinck-Wagner, *Dirck Volckertszoon Coornhert 1522-1572 mit besonderer Berücksichtigung seiner politischen Tätigkeit* (Berlijn, 1919); F. D. J. Moorrees, *Dirck Volckertszoon Coornhert, notaris te Haarlem, de libertijn, bestrijder der gereformeerde predikanten ten tijde van prins Willem I* (Schoonhoven, 1887).

3 Karel Degryse, *Pieter Seghers. Een koopmansleven in troebele tijden* (Antwerpen-Baarn, 1990) 16-19.

de op diens kasteel Batestein in Vianen. Dit leven beviel hem echter niet. Reeds na korte tijd, omstreeks 1541, vestigde hij zich in Haarlem, waar hij de kost verdiende als plaatsnijder. In 1562 werd hij toegelaten als notaris, twee jaar later werd hij secretaris van het stadsbestuur. Het huwelijk bleef kinderloos, maar schijnt goed te zijn geweest. Neeltje stierf in 1584, Dirk overleefde haar nog zes jaar. Het verhaal eindigt dus zoals het hoort: liefde overwint standsverschil en ze leefden nog lang en gelukkig.

Deze liefdesgeschiedenis roept echter een aantal meer algemene vragen op. Hoe uitzonderlijk was het 'ongelijke' huwelijk tussen Dirk en Neeltje precies? Was het gebruikelijk om kinderen die een ongewenst huwelijk sloten van hun erfdeel uit te sluiten? Wat was de rol van Neeltjes zuster Anna en wat was de betekenis van de band met de Brederodes die daaruit voortkwam? En in nog breder verband: wat was de betekenis en de functie van het huwelijk onder de hogere standen in de zestiende eeuw? Hoe dacht men over partnerkeuze en ongelijke huwelijken en welke waren Coornherts denkbeelden hierover?

Coornherts huwelijk was inderdaad uitzonderlijk. Ten eerste was hij zeventien jaar oud; de gemiddelde leeftijd waarop leden van het patriciaat in die tijd trouwden, was achter in de twintig⁴. Ook Neeltjes leeftijd was bijzonder: de meeste bruiden waren enkele jaren jonger dan hun echtgenoot⁵. Maar het opmerkelijkste was het standsverschil. De Coornherts behoorden tot de aanzienlijkste Amsterdammers van hun tijd. Ze woonden in de deftigste straat, de Warmoesstraat, en wel aan de beste kant, de westzijde, waar de huizen aan de achterkant aan het water van het Damrak grensden, zodat de koopmansgoederen gemakkelijk in- en uitgeladen konden worden⁶. Moeder Coornhert, Truitje Clementsdr., was verwant met de beste Amsterdamse families. Dirks oudste broer Clement, die na zijn vaders dood met zijn moeder en zijn zuster Katrijn de lakenhandel voortzette, was in 1543 zelfs een van de vijf rijkste kooplieden van Amsterdam⁷. Vergelijk dat met Neeltjes ouderlijk huis. Van haar vader weten we niet meer dan dat hij Simon heette. Ze had een broer Jan, over wie evenmin veel bekend is;⁸ en een broer Jacob, die eerst roerdrager (haakbusschutter) in Haarlem en later heemraadsbode van Rijnland was. Hij zou een dochter krijgen, die met een bakker zou trouwen⁹. Deze schaarse gegevens geven de indruk van een middenstandsmilieu, waarboven de rijke en ontwikkelde Coornherts zich ver verheven moeten hebben gevoeld.

4 De leden van het patriciaat van Zierikzee, geboren tussen 1500en 1550, waren gemiddeld 30 jaar bij hun eerste huwelijk; hun bruiden waren gemiddeld 25 jaar oud. H. van Dijk en D. J. Roorda, 'Het patriciaat van Zierikzee tijdens de Republiek', *Archief* 1979. *Mededelingen van het koninklijk Zeeuwsch genootschap der wetenschappen* (Middelburg, 1979) 37.

5 Neeltjes leeftijd is slechts uit één bron bekend, waar haar leeftijd in 1580 als zeventig jaar wordt opgegeven. B. Becker, ed., *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D. V. Coornhert* ('s-Gravenhage, 1928) 78.

6 R. E. van der Leeuw-Kistemaker, *Wonen en werken in de Warmoesstraat van de veertiende tot het midden van de zestiende eeuw* (Amsterdam, 1974); Bongers, *Leven en werk*, 21.

7 J. E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam* (2 dln.; Haarlem, 1903-1905) I, 31.

8 Becker, ed., *Bronnen*, 3-4. Jan Simonsz. trad in 1541 op als voogd van zijn zuster Anna bij de verkoop van haar huis aan Coornhert. Hij was tevens borg en zal dus niet geheel onbemiddeld zijn geweest.

9 *Ibidem*, 4, 78.

Dirks huwelijk krijgt meer relief wanneer we het vergelijken met die van zijn broers en zusters¹⁰. Zijn broer Clement trouwde met een dochter van een lid van de Amsterdamse vroedschap; zijn zuster Katrijn met een man die zelf lid van de vroedschap zou worden; en zuster Aaf met de zoon van een koopman of makelaar, die, evenals Katrijns echtgenoot en de Coornherts zelf, in de voorname Warmoesstraat woonde. Endogamie, het huwelijk binnen de eigen groep, was de norm in het zestiende-eeuwse Europa¹¹. Deze praktijk werd gelegitimeerd door de gedachte dat de samenleving een onderdeel van een door God geschapen kosmos was, waarin alles en iedereen zijn juiste plaats had. Maar er waren ook praktische redenen om het geslacht onbezoedeld te houden. Rijke meisjes brachten een rijke bruidschat mee. Het was gebruikelijk dat de ouders een dochter haar erfdeel of een substantieel deel daarvan in het huwelijk meegaven. Zo ontving Dirks zuster Aaf bij haar huwelijk in 1544 een bruidschat van 3400 gulden, ongeveer de waarde van zes of zeven stenen huizen, of zo'n veertig keer het jaarsalaris van een geschoold bouwvakarbeider¹². De bruidschat was doorgaans een belangrijk vermogensbestanddeel van het jonge gezin, vooral wanneer de manlijke partner zijn erfdeel nog niet ontvangen had. Voor de balans van het familiekapitaal als geheel beschouwd betekende dit dat er ongeveer evenveel aan bruidschatten aan huwende dochters kon worden meegegeven, als er door trouwende zoons moest worden ontvangen. De economie van dit stelsel vereiste dus dat er aan twee voorwaarden werd voldaan: de kinderen moesten hun partner in hun eigen vermogensklasse zoeken en ieder gezin moest ongeveer evenveel zoons als dochters tellen. Waren er te veel dochters, dan fungeerden de vrouwenkloosters als een nuttige veiligheidsklep¹³. Weliswaar namen de nonnen eveneens een zeker vermogen naar het klooster mee, maar dit vloeyde na haar dood weer naar de familie terug.

Dit gegeven verklaart ook waarom Dirk uit zijn vaders testament werd geschrapt. Het bedrag dat het familievermogen er bij inschoot doordat Neeltje weinig of niets als bruidschat meebracht, werd door de familie als het ware 'terugverdiend' door Dirk zijn erfdeel te ontnemen. Dit was niet ongebruikelijk. In talrijke testamente zijn bepalingen te vinden dat de kinderen tot de principale erfgenamen van hun ouders werden gemaakt, mits ze trouwden met instemming en voorafgaande toestemming van hun

10 Elias, *Vroedschap*, I, 30-33.

11 L. Stone, *The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800* (Londen, 1977) 60-62; R. Mousnier, 'Problèmes de méthode dans l'étude des structures sociales des XVIe, XVIIe, XVIIIe siècles' in *Idem, La plume, la faucille et le marteau. Institutions et société du moyen âge à la Révolution* (Parijs, 1970) 12-26; D. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en de 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de- en 18de-eeuwse gezinsleven* (Assen, 1982) 15-17, 128-135.

12 Bongers, *Leven en werk*, 21. Een meester metselaar verdiende 6 of 7 stuivers per dag, bij ongeveer 250 werkdagen in het jaar. L. Noordegraaf, *Hollands welvaren? Levensstandaard in Holland 1450-1650* (Bergen, 1985) 56-61, 67-74.

13 C. M. Capon, 'De zaak Marie Andriesdr. Boelens. De rechtsgang van een gevluchte religieuze (1525-1532)', in: H. de Schepper, ed., *Miscellanea Consilii Magni. Bijdragen over rechtspraak van de Grote Raad van Mechelen*, II (Amsterdam, 1984) 71-134; S. Ozment, *When Fathers Ruled. Family Life in Reformation Europe* (Cambridge, Mass., 1983) 13-14; H. F. K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Dieren, 1984) 135-139.

ouders¹⁴. Een dergelijke bepaling was niet zo onmenselijk als het misschien lijkt. Een huwelijk kon niet worden ontbonden. Het zou onder die omstandigheden voor een onbemiddelde man tamelijk eenvoudig zijn de hand op een aanzienlijk vermogen te leggen door een rijke erfgename te verleiden of te schaken¹⁵. Schakingen, waarbij het meisje tegen haar wil en meestal met geweld werd meegevoerd, en het zogenaamde 'doorgaan', waarbij zij meewerkte met haar vrijer, kwamen geregeld voor. Was een meisje eenmaal ontmaagd, dan zat er niet veel anders op dan te trouwen. De kerk beschouwde zo'n huwelijk als onaantastbaar. De samenleving probeerde daarentegen het familievermogen tegen dergelijke ongewenste huwelijken te beschermen. Zo ontstonden er strenge wettelijke bepalingen tegen ontvoering en verkrachting en had men bovendien de mogelijkheid een kind te onterven indien het onverhoopt een ongewenst huwelijk aanging.

Het is mogelijk dat Coornherts onterving van invloed is geweest op zijn besluit niet als koopman in de voetsporen van zijn vader te treden. Maar het verlies van zijn erfdeel bracht Dirk niet direct aan de bedelstaf. Volgens het Romeinse recht, dat in deze materie van toepassing was, konden de kinderen van een erflater slechts voor een bepaald deel onterfd worden¹⁶. Het restant, de legitieme portie, bedroeg een derde deel van wat zij *ab intestato* geërfd zouden hebben. Waren er meer dan vier kinderen — zoals in het geval van de familie Coornhert — dan bedroeg de legitieme portie echter de helft van het erfdeel bij versterf. Het is zonder meer aannemelijk dat Dirk Volkertszoon aanspraak op zijn legitieme portie heeft gemaakt. Hij zal dus de helft van zijn deel hebben gekregen, ofwel een tiende deel van het nagelaten vermogen van zijn vader.

Er zijn inderdaad gegevens die in deze richting wijzen. In 1563, drie jaar na zijn moeders dood, betaalde hij in Amsterdam 'exu', een soort stedelijke successiebelasting 'voor t exue van zijn vaders erfenisse'¹⁷. Hij betaalde toen 30 gulden, hetgeen overeenkomt met een geërfd vermogen van 450 gulden. Wellicht heeft hij later geprobeerd alsnog een groter deel van zijn erfdeel te verwerven, want nog in 1580 volmachtte hij zijn broer Frans om van hun zuster Katrijn opening of een authentieke kopie te verkrijgen van de boedelscheiding van hun ouders¹⁸. Bovendien erfde Coornhert van zijn moeder, die in 1557 overleed, de helft van een haar toebehorende jaarlijkse rente van 25 pond¹⁹. Dit zijn bescheiden bedragen, maar er zijn aanwijzingen

14 *Ibidem*, 92.

15 M. Boone, e. a., 'Fictie en historische realiteit. Colijn van Rijssseles 'De Spiegel der Minnen', ook een spiegel van sociale spanningen in de Nederlanden der late middeleeuwen?', *Jaarboek koninklijke soevereine hoofdkamer van retorica 'De Fonteyne' te Gent*, XXXIV (1984) 25-27; W. Prevenier, 'Vrouwenroof als middel tot sociale mobiliteit in het 15e-eeuwse Zeeland', in: D. E. H. de Boer, J. W. Marsilje, ed., *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Utrecht, 1987) 410-24; Haks, *Huwelijk en gezin*, 125-128.

16 A. S. de Blécourt, H. F. W. D. Fischer, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht* (Groningen-Djakarta, 1950) 362.

17 Becker, ed., *Bronnen*, 20.

18 *Ibidem*, 76.

19 *Ibidem*, 10, 61. De rente was losbaar ter penning 18. Coornherts deel kwam dus overeen met een kapitaal van 225 pond.

dat Dirk gedurende de eerste jaren na zijn huwelijk niet onbemiddeld was. In 1549 blijkt hij de eigenaar te zijn geweest van een groot en voornaam huis, 'De Gulden Arend', aan de Grote Markt in Haarlem. Hij verkocht dat huis voor 825 gulden aan een schepen van Haarlem, die later burgemeester zou worden; en in 1561 kocht hij een huis in de Jansstraat voor 1053 pond²⁰. Het is onaannemelijk dat zijn inkomsten als plaatsnijder alleen voldoende waren om er een dergelijk kapitaal pand op na te houden.

Natuurlijk werden huwelijken niet uitsluitend om financiële motieven gesloten. Het huwelijk diende, zoals de huwelijksformulieren van de Hervormde Kerk het wat later zouden uitdrukken, tot de wederzijdse hulp van de echtgenoten in het tijdelijk en eeuwig leven, de opvoeding der kinderen in de vreze Gods, en het vermijden van onkuisheid en boze lusten²¹. Dat week niet wezenlijk af van wat vóór de reformatie als de functie van het huwelijk werd gezien. De katholieke kerk was minder positief ten aanzien van het huwelijk als zodanig, maar voor degenen die eenmaal besloten hadden in het huwelijk te treden, verkondigde zij een gelijksoortige moraal²². Het huwelijk had in hogere kringen echter nog een andere functie: het aangaan van allianties met andere geslachten²³. Huwelijksverbintenissen waren onontbeerlijk bij het leggen van sociale contacten en het verwerven van politieke macht. Dat was ook de reden dat het huwelijk niet als een individuele aangelegenheid werd gezien. In huwelijkscontracten treden niet de toekomstige bruid en bruidegom als partijen op, maar uitgebreide groepen familieleden, 'vrienden en magen' genoemd, die, zoals het soms veelbetekenend geformuleerd werd, een huwelijk sloten tussen de bruid en de bruidegom²⁴. Het belang van het geslacht en de familie in bredere zin²⁵ was een andere overweging voor Coornherts moeder om niet enthousiast te zijn over haar schoondochter. Van haar verwanten konden de Coornherts materiële voordelen noch politieke patronage verwachten. Zo ging er niet alleen geldelijk vermogen verloren — de te verwachten bruidschat—maar ook wat C. Schmidt 'sociaal-politiek vermogen' heeft genoemd²⁶.

Deze zakelijke houding jegens het huwelijk betekende echter niet dat kinderen over het algemeen tegen hun wil werden uitgehuwelijkt. Op een enkele uitzondering na aanvaardden kinderen de grenzen die aan hun keuzevrijheid werden gesteld. Maar wederzijdse tegenheid was niet minder belangrijk dan geld en relaties. Hadden de ouders en verwanten een geschikte huwelijkskandidaat gevonden, dan stond het de beoogde bruid en bruidegom vrij om niet met een huwelijk in te stemmen. Andersom

20 *Ibidem*, 5-6, 11-12.

21 Haks, *Huwelijk en gezin*, 105.

22 David Herlihy, *Medieval Households* (Cambridge, Mass.-Londen, 1985).

23 S. Marshall, *The Dutch Gentry, 1500-1650. Family, Faith and Fortune* (Westport, 1987) hoofdstuk 3.

24 Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 96-97.

25 J. Heers, *Le clan familial au moyen age. Étude sur les structures politiques et sociales des milieux urbaines* (Parijs, 1974).

26 C. Schmidt, *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950. Een sociologische benadering* (Amsterdam, 1986) 10-11.

hadden de ouders een vetorecht tegen hun onwelgevallige schoonkinderen²⁷. Sommige historici van het gezin menen dat het moderne, op wederzijdse affectie gebaseerde huwelijk pas uit de achttiende eeuw zou stammen. Voordien zou het huwelijk een louter zakelijke aangelegenheid zijn geweest. 'Revisionistische' historici hebben daartegen een grote hoeveelheid materiaal aangevoerd waaruit blijkt dat echtelijke liefde en affectie in de vroege nieuwe tijd en de middeleeuwen allerm minst ongebruikelijk waren²⁸. Deze tegengestelde getuigenissen doen vermoeden dat we hier met een verkeerd geformuleerde vraag te doen hebben. Anders dan sommige historici tegenwoordig, zag men in de zestiende- en zeventiende eeuw geen noodzakelijke tegenstelling tussen affectie en materiële belangen. Integendeel, een goed huwelijk kenmerkte zich doordat het beide elementen in zich verenigde. Er moest tussen man en vrouw op alle gebieden harmonie bestaan: stand, afkomst en familierelaties, vermogen, opvoeding, leeftijd en temperament²⁹. Zo beschreef Erasmus in de samenspraak 'Vrijers en vrijsters' (*Proci et puellae*) de grondslag voor een goed huwelijk: tussen de families van de bruid en de bruidegom bestond een oude vriendschap, de kinderen kenden elkaar van jongs af aan en vonden elkaar in smaak en temperament. Ze hadden bijna dezelfde leeftijd en stemden overeen in rijkdom, stand en reputatie³⁰. Erasmus laat in deze samenspraak ook de ideale houding van het kind ten opzichte van het ouderlijke gezag zien. De minnaar dringt er bij zijn geliefde op aan, dat ze hem onmiddellijk het ja-woord zal geven. Volgens het kanonieke recht was zo'n trouwbelofte bindend. Maar het meisje weigerde die belofte te geven voor ze met haar ouders overleg had gepleegd. 'Vroeger werden huwelijken uitsluitend gearrangeerd door het gezag van de ouders', legt Erasmus haar in de mond, 'maar ik denk dat ons huwelijk meer kans op succes zal hebben als het [mede] gearrangeerd wordt door het gezag van de ouders'.

Het enige lid van Coornherts schoonfamilie dat over interessante connecties beschikte, was Neeltjes zuster Anna, de bijzit van Brederode. Bongers meent dat Coornhert, voor hij Neeltje trouwde, eerst op Anna verliefd was geweest, maar dat zij hem had afgewezen³¹. Deze opvatting is gebaseerd op enkele gedichten in Coornherts *Lied-*

27 Haks, *Huwelijk en gezin*, 109; Ozment, *When Fathers Ruled*, 37-44; J. Th. De Smidt en H. C. Gall, 'Recht en gezin', in: G. A. Kooy, *Gezinsgeschiedenis. Vier eeuwen gezin in Nederland* (Assen-Maastricht, 1985) 37-39.

28 Overzichten van deze discussie in M. Anderson, *Approaches to the History of the Western Family 1500-1914* (Londen-Basingstoke, 1980) en Donald Haks 'Continuïteit en verandering in het gezin van de vroeg-moderne tijd', in: H. Peeters, e. a., ed., *Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland* (Nijmegen, 1988) 31-56.

29 E. de Jongh, *Portretten van echt en trouw. Huwelijk en gezin in de Nederlandse kunst van de zeventiende eeuw* (Zwolle-Haarlem, 1986); P. van Boheemen, e. a., ed., *Kent, en versint Eer datje mint. Vrijen en trouwen 1500-1800* (Zwolle, 1989).

30 Desiderius Erasmus, *Opera omnia*, Johannes Clericus, ed. (10 dln.; Leiden, 1703-1706; herdruk Hildesheim, 1961-1962) I, 692-697. Vergelijk *The Colloquies of Erasmus*, vertaald door C. R. Thompson (Chicago-Londen, 1965) 86-98. Behalve in zijn *Colloquia* zijn Erasmus' opvattingen over het huwelijk te vinden in de *Encomium matrimonii* (1518), *Institutio Christiani matrimonii* (1526) en *Vidua Christiana* (1526).

31 Bongers, *Leven en werk*, 22; vergelijk ook G. Stuiveling, 'Coornhert en zijn Lied-boeck', in: *Rekenschap* (Amsterdam, 1941) 19; D. V. Coornhert, *Lied-boeck* (Amsterdam, 1612).

boeck die betrekking hebben op een afgewezen liefde. In een van die gedichten, nr. XXIII, is het acrostychon ANNA te lezen en gebruikt Coornhert bovendien zijn eigen naam in de laatste strofe. De onbeantwoorde liefde was echter een gangbaar literair thema. Zonder aanvullende informatie uit andere bron mag niet worden aangenomen dat deze informatie autobiografisch is. Een ander gedicht, nr. XX, dat hetzelfde onderwerp behandelt, maar blijkens het bovenschrift wellicht voor iemand anders geschreven is, bevat het acrostychon IANNEKEN PHILLIPS; en nr. VI, weer met het acrostychon ANNA ZIMONZ, heeft een zuiver stichtelijke inhoud. Het is natuurlijk niet uitgesloten dat Coornhert voor zijn huwelijk een ander bemind heeft en zelfs niet dat hij dit gegeven in zijn gedichten verwerkt heeft. Maar op grond van het *Lied-boeck* alleen kan niet worden vastgesteld dat zijn eerdere liefde Neeltjes zuster Anna Simonsdochter geweest is. De chronologie maakt deze reconstructie ook heel onwaarschijnlijk. Anna is in 1518 of 1519 geboren³²; veronderstellen we dat ze in elk geval niet jonger dan zestien jaar zal zijn geweest toen haar relatie met Brederode begon, dan kunnen Reinoud en Anna's natuurlijke zonen Lancelot en Artus niet voor 1535 zijn geboren. Hun geboortedata zijn niet bekend, maar van Lancelot is bekend dat hij in 1555 trouwde³³. Indien we aannemen dat hij toen niet jonger dan achttien jaar geweest zal zijn, dan moet hij in 1537 of eerder zijn geboren. De relatie tussen Anna en Brederode moet dus omstreeks 1536 zijn begonnen, en duurde tot ongeveer 1541, zoals verderop zal worden uiteengezet. Hieruit blijkt dat Anna Brederodes maîtresse en de moeder van tenminste een van zijn kinderen moet zijn geweest in de jaren die aan Coornherts huwelijk voorafgingen. Dit gegeven maakt het hoogst onwaarschijnlijk dat Coornhert naar haar gunst heeft gedongen. Maar ook zonder amoureuze betrekkingen tussen de twee waren Anna en haar betrekkingen tot de Brederodes belangrijk voor Coornhert. Meteen al na zijn huwelijk kreeg hij, wellicht op voorspraak van Anna, een aanstelling als 'conchierge ende toesiender' op Batestein³⁴. Het is niet duidelijk wat de inhoud van deze functie was. Volgens de korte biografie die aan Coornherts *Eerste deel der wercken* (1612) voorafgaat, was hij 'hofmeester', maar Coornhert had noch de leeftijd, noch de ervaring en het gezag om aan het hoofd te staan van een groot adellijk huishouden³⁵. Later trad hij op als 'gekoren voogd' van Anna. Vrouwen waren juridisch onmondig, en dit betekende dat zij zich in rechte moesten laten vertegenwoordigen door hun vader of hun echtgenoot. Een ongetrouwde vrouw was zelfstandig, maar voor bepaalde rechtshandelingen had ze de bijstand van een voogd nodig³⁶. Coornhert assisteerde Anna in deze hoedanigheid in 1560 bij het kopen van een huis³⁷. In 1541 was hij de koper van een huisje dat aan haar toebehoorde,

32 Becker, ed., *Bronnen*, 134: op 4 februari 1568 *stilo communi* is zij 'oudt omtrent 49 jaren'.

33 Dek, 'Genealogie der heren van Brederode', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor genealogie*, XIII (1959) 105-146.

34 Bonger, *Leven en werk*, 23.

35 Anoniem [waarschijnlijk Cornelis Boomgaert], 'Het leven van D. V. Coornhert', in: Dirck Volckertsz. Coornhert, *Het eerste deel der wercken* (Gouda, 1612).

36 De Blécourt en Fischer, *Kort begrip*, 56-57.

37 Becker, ed., *Bronnen*, 10.

misschien met de bedoeling haar financieel te steunen³⁸. Reinoud van Brederode had Anna, als moeder van twee bastaardzonen, na het beëindigen van hun relatie een lijfrente van 180 gulden per jaar toegekend. Na zijn dood was Reinouds erfvolger Hendrik van Brederode herhaaldelijk nalatig in de betaling; en het was opnieuw Coornhert die voortdurend naar Vianen en elders reisde om te zorgen dat zijn schoonzuster haar toelage kreeg³⁹. Deze informele contacten met Brederode zouden in het 'Wonderjaar' 1566 van politiek belang blijken te zijn, terwijl ze na de komst van Alva Coornhert bijna noodlottig zijn geworden.

Ook met Anna's kinderen, Coornherts neven Artus en Lancelot de bastaarden van Brederode, onderhield Coornhert hechte betrekkingen. Artus was Coornhert behulpzaam bij zijn ontsnapping uit de gevangenschap in 1568, en Coornhert zou later een werk aan hem opdragen⁴⁰. Hendrik van Brederode verzocht Coornhert te pogen een huwelijk tot stand te brengen tussen zijn halfbroeder Artus en een rijke Haagse weduwe die aan de Vijverberg woonde — een huwelijksbemiddeling die volkomen aanvaardbaar was in de zestiende-eeuwse verhoudingen, maar jammer genoeg mislukte⁴¹.

Coornherts biograaf oppert de mogelijkheid dat de omstandigheid dat Neeltjes zuster Anna de maîtresse van Brederode was, een van de redenen was voor Dirks moeder om zich tegen het huwelijk te verzetten⁴². Dat is niet uitgesloten, maar het gaat voorbij aan het feit dat het in de zestiende eeuw voor de adel niet ongebruikelijk was om er buitenechtelijke relaties op na te houden⁴³. Ook voor de adel gold dat het huwelijk diende tot het doen voortbestaan van het geslacht, het doorgeven van het familievermogen, en het aanknopen van politieke allianties. Reinoud van Brederode was getrouwd geweest met een Henegouwse gravin die hem tien kinderen had geschonken⁴⁴. Hieronder waren vijf zonen, waarvan er slechts één op jeugdige leeftijd stierf. Het voortbestaan van het geslacht leek aldus redelijk verzekerd — ten onrechte, want twee zonen sneuvelden jong in dienst van hun landsheer, de derde was geestelijke (hij stierf in 1566) en de stamhouder Hendrik stierf kinderloos in 1568, zodat het geslacht minder dan twaalf jaren na Reinouds dood in de mannelijke lijn was uitgestorven. Hoe dit ook zij, na de dood van zijn vrouw zag Reinoud geen zwaarwegende redenen om een tweede huwelijk te sluiten. Maar redenen voor seksuele onthouding waren er evenmin, en bij een reeks vriendinnen verwekte hij in totaal ten minste tien bastaarden.

38 *Ibidem*, 3.

39 *Ibidem*, 115.

40 'Het leven van D. V. Coornhert'; Becker, ed., *Bronnen*, 66-67.

41 *Ibidem*, 115-116. Coornherts andere neef Lancelot van Brederode, admiraal bij de watergeuzen, werd na de capitulatie van Haarlem door de Spanjaarden onthoofd; Coornhert werd aangesteld als curator over de goederen van diens vijf weeskinderen. *Ibidem*, 66-68.

42 Bonger, *Leven en werk*, 23.

43 H. F. K. van Nierop, 'Adellijke bastaarden in de zestiende eeuw', in: S. Groenveld, e. a., ed., *Bestuurders en geleerden. Opstellen over de Nederlandse geschiedenis in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw aangeboden aan prof. dr. J. J. Woltjer bij zijn afscheid als hoogleraar van de Rijksuniversiteit te Leiden* (Amsterdam-Dieren, 1985) 111-122.

44 Dek, 'Genealogie der heren van Brederode', 105-146.

Ook die bastaarden speelden een belangrijke rol in de adellijke huwelijks- en patronagepolitiek. Ze werden uitgehuwelijkt aan leden van de lagere adel, die op deze manier hechter aan de Brederodes gebonden werden en allerlei diensten voor hen vervulden. Verschillende bastaarden van Brederode en echtgenoten van bastaarddochters van Brederode traden in Hendrik van Brederodes dienst, werden lid van het Verbond der Edelen, en streeden in 1566 en 1567 tegen de troepen van de regering⁴⁵.

Reeds kort na zijn huwelijk gaf Coornhert zijn positie aan het hof van zijn semi-officiële zwager Reinoud van Brederode op. Zijn biografen menen dat het weelderige hofleven Coornhert ging tegenstaan⁴⁶. Bongers wijst erop dat Coornhert in zijn geschriften van leer trok tegen de toenemende luxe en dikdoenerij. Het is niet uitgesloten dat het leven in Vianen Coornhert tegenstond. De afkeer van het hofleven was echter een topos waaruit op zich zelf geen verdere biografische conclusies mogen worden getrokken. Mogelijk was er een andere, meer laag-bij-de-grondse reden: namelijk dat de dagen van Anna Simonsdochter als *mâtresse en titre* voorbij waren. Omstreeks deze tijd, in 1541 of 1542, schaakte Reinoud van Brederode een ander meisje, dat tot zijn dood zijn officiële vriendin zou blijven. We zijn tamelijk goed over de gang van zaken ingelicht, omdat een zoon van één van de vier bastaarden die uit deze onwettige verbintenis zouden voortspruiten een uitgebreid geschrift aan hun verhouding heeft gewijd⁴⁷. Volgens dit relaas logeerde de achttienjarige Catharina Goossensdochter van Holten bij een van de burgemeesters van Haarlem, de heer van Schagen. Het meisje trok Reinouds belangstelling en hij liet haar, terwijl ze een boodschap deed, door zijn 'hellebaardiers' met geweld in een 'besloten koets wagen' gooien en naar zijn buiten, het Huis te Kleef nabij Haarlem brengen. Drie maanden wist Catharina volgens haar kleinzoon haar maagdelijkheid te bewaren, maar uiteindelijk is Reinoud, nadat hij haar valse trouwbeloften had gedaan, 'tot sijn begeerte ... gecomen'; en daarna heeft hij haar

zeer eerlijk en treffelijken van het Huis van Kleef doen halen, met verscheiden edelluiden ende als zijn echte vrouwe, binnen zijn stad Vianen in doen halen, en daarna in zulker voegen met haar huis gehouden, op zijn huis Batestein te Vianen, als zijn echte huisvrouw, de tijd van omtrent veertien jaren⁴⁸.

Vermoedelijk heeft de kleinzoon die dit verhaal op schrift heeft gesteld het wat fraaiër willen voorstellen dan het in werkelijkheid was. Daarbij was niet alleen de eer van zijn overleden grootmoeder in het geding, maar ook en vooral de erfenis van de Brederodes, waarvan volgens het geldende recht een bastaardtak was uitgesloten.

Het standsverschil en de moeilijkheden met moeder Coornhert schijnen de kwaliteit van het huwelijk tussen Dirk en Neeltje niet geschaad te hebben. Gegevens over

45 Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 197.

46 'Het leven van D. V. Coornhert'; Bongers, *Leven en werk*, 24.

47 J. A. Alberdingk Thijm, 'De afstamming der laatste Heeren van Brederode', *De Dietsche warande. Tijdschrift voor Nederlandsche oudheden, en nieuwere kunst en letteren*, VII (1866) 297-331 en VIII (1869) 19-53, 382-384.

48 *Ibidem*, VII, 321-322.

intieme verhoudingen in de zestiende eeuw zijn natuurlijk schaars. Na het overlijden van zijn 'herts-lieve Symonsdochter' in 1584 schreef Coornhert aan zijn vriend Hendrik Laurensz. Spiegel:

Amice, Ick groet u vriendlijck met u lieve huysvrouwe, de myne is by haer Heere: diese my langhe gheleent heeft ghehad. Mach schoonheyt (soo haer jeucht was) deuchdelijcheyt (soo haer bejaertheyt was) ende vriendeleijcheyt, soo al haer leven was, een mens harte trecken tot liefde, soo behoorde mijn harte haer lief te hebben. Dat is oock zo gheweest⁴⁹.

Coornhert aanvaardde Neeltjes dood gelaten, overeenkomstig zijn christelijke en stoïcijnse denkbeelden. Maar er is geen reden om aan de oprechtheid van zijn genegenheid jegens haar te twijfelen. Die gevoelens waren wederkerig. Tijdens Coornherts Haagse gevangenschap (1567-1568) wilde Neeltje arme pestlijders in hun huizen verplegen, opdat zij zelf met de gevreesde ziekte besmet zou worden. Op haar beurt zou zij dan Coornhert infecteren, zodat zij samen zouden sterven. Deze verwierp het plan echter verontwaardigd en vermaande haar gelaten het oordeel Gods af te wachten⁵⁰.

Deze anekdote zegt weinig over de wijze waarop Dirk en Neeltje dagelijks met elkaar omgingen. Het enige bekende bericht hierover is van Neeltje zelf afkomstig. Tijdens Coornherts gevangenschap werd zij ondervraagd over diens activiteiten in 1566. Ze vertelde de commissarissen dat haar man haar nooit iets over zijn zaken meedeelde en dat, wanneer ze hem soms iets vroeg 'over de loop van de wereld', hij haar 'spytelicken' toesprak en zei dat ze zich met haar spinrokken moest bemoeien⁵¹. Deze uitspraak is goed in overeenstemming te brengen met algemeen aanvaarde — en door Coornhert gedeelde — ideeën over de rolverdeling tussen man en vrouw in deze tijd, maar Neeltjes getuigenis is niet zonder meer betrouwbaar. Had zij gezegd nauwkeurig van Coornherts doen en laten op de hoogte te zijn geweest, dan had ze haar man en haar zelf in een levensgevaarlijke situatie gebracht.

Wat vond Coornhert zelf van zijn 'ongelijke' huwelijk? Hij heeft zich over die keuze nooit uitgelaten, maar in zijn geschriften zijn toch enkele indirecte aanwijzingen te vinden. In 1561 richtte Coornhert samen met Jan van Zuren en een aantal anderen in Haarlem een drukkerij op. Een van de eerste werken die verscheen was Coornherts bewerking van een rederijkersspel, *De spiegel der minnen*, een stuk omstreeks 1500 geschreven door de Brusselse dichter Colijn van Rijsssele⁵². Het stuk behandelt een

49 D. V. Coornhert, *Wercken* (3 dln.; Gouda, 1633), III, f. 94; Bongers, *Leven en werk*, 115-116, 121.

50 'Het leven van D. V. Coornhert'; De geschiedenis wordt eveneens verhaald in het *Lied-boeck*, Bijvoegsel, nr. XXX, met acrostychon *Cornelya Symonsdochter*; Bongers, *Leven en werk*, 345.

51 Becker, ed., *Bronnen*, 150-151; vergelijk Bongers, *Leven en werk*, 57.

52 Colijn van Rijsssele, *De spiegel der minnen*, M. W. Immink, ed. (Utrecht, 1913); J. E. van Gijsen, *Liefde, kosmos en verbeelding. Mens- en wereldbeeld in Colijn van Rijssseles Spiegel der Minnen* (Groningen, 1989); P. van der Meulen, 'Coornhert en Colijn van Rijsssele', *De nieuwe taalgids*, XL (1921) 155-158. Vergelijking van de oertekst met de uitgave door Coornhert zou ons meer kunnen leren over diens eigen opvattingen over liefde en huwelijk, maar deze is helaas verloren gegaan. Volgens H. Pleij moeten we de tekst daarom principieel situeren in 1561, omdat het ongebruikelijk was een tekst zonder

noodlottige liefde tussen twee sociaal ongelijke partners. Een zekere Dierick Hollander, een zoon van voorname en rijke kooplui uit Middelburg, wordt verliefd op een arm linnennaaiertje, Catharina Sheermertens. Beide ouderparen verzetten zich tegen de relatie; het standsverschil maakt een huwelijk onmogelijk. Diericks ouders vrezen een mesalliance, Catharina's ouders het verlies van hun dochters eer. Dierick wordt naar Dordrecht gestuurd om zijn liefde te vergeten, Catharina reist hem verkleed in mannekleren achterna. Na een hele reeks misverstanden sterven tenslotte beide minnaars aan hun liefdesverdriet. Einde van het stuk. Maar wat was de betekenis ervan?

Een literair werk heeft altijd verschillende, complexe betekenissen. Het kan voor verschillende lezers een verschillende boodschap bevatten. Dit stuk is dan ook heel verschillend geïdentificeerd, van een ode aan de liefde die standsverschil overwint, tot een negatieve beoordeling van de blinde hartstocht⁵³. Hoe las men het echter in de zestiende eeuw? In de context van de hierboven beschreven opvattingen over het huwelijk is de laatste, negatieve, duiding de meest overtuigende. Liefde en verliefdheid werden wel degelijk onderkend, maar als onvoldoende grond voor een huwelijk beschouwd. De meest evidente boodschap van dit stuk was dat hun blinde liefde de beide minnaars in het verderf stortte. Zij moesten sterven, omdat hun liefde onmogelijk was. Zij lieten zich door hun hartstocht leiden, in plaats van door hun verstand. In de 'Narede' die Coornhert aan het stuk toevoegde, liet hij er geen twijfel over bestaan hoe hij het stuk interpreteerde: 'de dolinge dezer twee minnaren [en is] niet te verschoenen'⁵⁴. Hij voegde er aan toe dat ouders nergens banger voor zijn dan dat hun huwbare zonen of dochters buiten hun weten en tegen hun wil een mesalliance aangaan. Dit, vond Coornhert, is volkomen terecht. Het verlies van aardse goederen is namelijk beter te verdragen dan het verlies van hun kinderen, ter wille van wie de ouders die goederen nu juist hebben vergaard en bewaard. Maar Coornhert bracht toch een milde toets aan in zijn oordeel: hij beschouwde de liefde tussen Dierick en Catharina als 'kuise, eerbare en getrouwe liefde'. Ook al ontstond deze tegen de wil van hun ouders, toch verdienden ze niet zo'n jammerlijke strafen zo'n deerlijk einde.

In een later stuk van eigen hand gaf Coornhert dezelfde traditionele opvatting over het huwelijk weer. *Der maeghdekens schole* laat zien hoe meisjes die hun eigen zin volgen, in het verderf worden gestort. De gelukkige afloop van dit stuk is dat de hoofdpersoon wordt uitgehuwelijkt aan een vermogend man. Het huwelijk is van begin tot eind bedisseld door de wederzijdse ouders. 'Jonkheid is dom ende onwijs, Sonderling [in het bijzonder] als die niet en leeft na ouders raedt', aldus Coornhert⁵⁵.

veranderingen uit te geven. Volgens anderen is het echter aannemelijk dat Coornhert de tekst, zoals hij zelf trouwens ook in een nawoord vermeldt, getrouw heeft overgenomen. Vergelijk Boone, e. a., 'Fictie en historische realiteit'.

53 Van Gijsen, *Liefde, kosmos en verbeelding*, 2.

54 Van Rijsssele, *Spiegel*, 218-221.

55 D. V. Coornhert, 'Der Maeghdekens schole', in: *Het roerspel en de comedies van Coornhert*, P. van der Meulen, ed. (Leiden, 1955) 318-401; vergelijk A. C. G. Fleurkens, 'Leren met lust. Coornherts toneelspelen', in: Bongers, e. a., ed., *Dirck Volckertszoon Coornhert*, 80-97.

Zulke ideeën waren geheel in overeenstemming met algemeen aanvaarde opvattingen in Coornherts tijd, zoals die bijvoorbeeld door Erasmus werden verwoord. Ze waren bovendien in overeenstemming met Coornherts eigen ethische en morele denkbeelden, zijn 'wellevenskunst'. De mens is volmaakbaar, maar hij moet daartoe zijn hartstochten overwinnen⁵⁶. Het eigenaardige is echter dat Coornherts denkbeelden moeilijk in overeenstemmig zijn te brengen met zijn eigen gedrag als jonge man, toen hij aan zijn hartstocht gehoor gaf, de wijze raad van zijn moeder in de wind sloeg en ten koste van zijn vaders erfenis en een conflict met zijn moeder zijn eigen zin doorzette.

De oplossing van deze paradox ligt verscholen in Coornherts *Lied-boeck*. In een nog ongepubliceerde studie heeft A. -J. Gelderblom aangetoond dat dit werk naar thematiek en ordening van de stof gelezen moet worden als een programma in christelijk-perfectistische zin⁵⁷. Coornhert zet hier uiteen hoe de volmaaktheid op aarde in liefde voor Christus bereikt kan worden. Tevens doet hij echter verslag van zijn eigen geestelijke ontwikkelingsgang. Het blijkt dat in dit geheel het huwelijk een vooraanstaand en telkens terugkerend thema is. Enerzijds in zijn hoogste vorm als een metafoor voor de liefde tussen de mens en Christus, maar anderzijds is voor Coornhert het huwelijk een essentieel onderdeel van het goede leven op aarde. In de opvattingen over het aardse huwelijk die Coornhert in het *Lied-boeck* te berde brengt, wijkt hij, zoals we al eerder gezien hebben, niet af van de gebruikelijke opvattingen van zijn tijd. Lied XXIX bijvoorbeeld geeft advies over de huwelijkskeuze: de meeste vrouwen zijn slecht en verdorven, maar de goede vrouw is een nuttig, naarstig bijtje, dat door deugd en opgewektheid haar man in eer doet stijgen. Voor ons is echter vooral van belang dat Coornhert in dit werk niet alleen naar het huwelijk in algemene zin verwijst, maar ook naar zijn eigen huwelijk. Het slotgedicht (nr. LVI), dat de gehele thematiek van de bundel nog eens samenvat, verwijst door middel van een acrostichon naar Coornherts eigen echtgenote Neeltje. Coornhert verbond dus het eindpunt van de thematiek van de bundel en van zijn persoonlijke ontwikkelingsgang, het volmaakte leven op aarde, direct met de naam van zijn echtgenote. Zijn eigen leven, zo lijkt de auteur hier te impliceren, begon als ieder leven onvolmaakt; in de loop der tijd wist hij zich echter te vervolmaken, niet ondanks zijn onbezonnen huwelijkskeuze, maar juist binnen zijn huwelijk. Neeltje wordt daarbij geïdentificeerd met de wijze, verstandige huisvrouw die hij zijn lezers als model voorhoudt. De leer van het perfectisme brengt met zich mee dat de oudere Coornhert de fouten uit zijn jeugd kan afwijzen, terwijl hij de verworvenheden gelijkmoedig, in *apatheia*, aanvaardt.

56 Bongers, *Leven en werk*, 181-203.

57 De auteur was zo vriendelijk mij het aan het *Lied-boeck* gewijde hoofdstuk van zijn proefschrift ter inzage te geven.

Vergeten herinneringen van een ministervan Willem III: F. L. Geerling in zijn gedenkschriften

D. VAN DER HORST

GEERLING EN ZIJN MÉMOIRES

Frederik Lambertus Geerling (1815-1894) was zonder twijfel een maatschappelijk geslaagd man. In zijn marineloopbaan bracht hij het tot commandant van de zeemacht in Nederlands-Indië (1874-1877), hij publiceerde enkele omvangrijke brochures¹ over koloniale kwesties en marinezaken, en was tenslotte in het tweede kabinet Heemskerk een jaar lang (april 1883-april 1884) minister van marine. Met dat al zou men hem weliswaar onmogelijk een figuur van historisch belang kunnen noemen, maar toch was ik geïntrigeerd toen ik geconfronteerd werd met een manuscript van ruim 140 bladzijden getiteld 'Bijzonderheden uit het ministerieel leven van den Vice admiraal F. L. Geerling 1883-1884'. Per slot van rekening was Geerling als minister van marine in zekere zin de *collega proximus* van generaal Weitzel, de minister van oorlog wiens dagboeken, door Paul van 't Veer gedeeltelijk gepubliceerd als *Maar Majesteit*², zoveel curieuze informatie geven over regering en persoon van koning Willem III.

Laat ik meteen zeggen dat de optekeningen van Geerling alleen al door hun beperkter omvang de rijkdom van die van Weitzel missen. Het leek me echter nuttig hun bestaan te signaleren en bovendien de moeite waard tenminste een idee te geven van de inhoud van deze nieuwe bron. De herinneringen geven om te beginnen de visie van een, zij het kortstondig, medespeler op koning Willem III, op Heemskerk en diens ministers en op het functioneren van koning en kabinet in de jaren tachtig van de vorige eeuw. Hier en op het gebied van de Indische politiek geeft Geerling een aanvulling op Weitzel en op dat aspect zal in het volgende de meeste nadruk gelegd worden. Ook voor de geschiedenis van de marine en de Nederlandse defensiepolitiek vinden we in deze bron vanzelfsprekend gegevens. Het ligt echter niet in de bedoeling in het bestek van dit algemene artikel aan Geerlings eigenlijke werk als minister van marine naar verhouding evenveel aandacht te besteden als hij dat zelf doet in zijn gedenkschriften. Zijn opvattingen over de marine en haar taak heeft hij trouwens vooral neergelegd in zijn brochures. Voor zijn belangrijkste activiteiten als minister en de parlementaire discussies daarover vormen de *Handelingen* vanzelfsprekend de eerste bron, waarnaar hij de lezer ook zelf verwijst.

1 a *Een politiek lazaret, staatslieden in quarantaine* 'door Junius' ('s-Gravenhage, 1861); b *Een brief uit de Oost* 'door G.' (Leiden, 1867); c F. L. Geerling, *Gedachten over Indische toestanden* (Leiden, 1868), 'tweede omgewerkte druk' van b; d F. L. Geerling, *Over eene vrijwillige reserve voor de Nederlandsche zeemagt* ('s-Gravenhage, 1879); e *Het auxiliair eskader en nog wat* 'door Junius' (Leiden, 1886); f F. L. Geerling, *De provincie Suriname* ('s-Gravenhage, 1887).

2 (Amsterdam, 1968).